

אליעזר שלוסברג

לקראת מהדורה ביקורתית של תרגום רב סעדיה גאון לתורה

רב סעדיה גאון נולד בשנת 882 בעיירה דלאץ, שבמחוז פיום אשר במצרים. מסיבות בלתי ידועות עזב את מולדתו ושם פעמיו לבבל, מרכז היצירה היהודית באותם ימים. בין השנים 915–920 שהה רס"ג בטבריה, שם למד תורה אצל עלי בן יהודה הנזיר (או בשמו הערבי: אבו כתייר יחיי בן זכריא), שהיה מדקדק, פילוסוף ומן הראשונים שתרגמו את המקרא לערבית. בארץ ישראל עסק רס"ג בתחומי המקרא, המסורה, הדקדוק והפיוט, ורכש לו השכלה רחבה בתחומים אלה. בשנת 921 שהה רס"ג זמן קצר בעיר חלב שבסוריה, ובשנת 922 הגיע לבגדאד ומונה בה למשרת "ראש כלה" בישיבת פומבדיתא. בשנת 928 מינה אותו ראש הגולה, דוד בן זכאי, לגאון¹ ישיבת סורא. הוא קיבץ אליו את תלמידי הישיבה שעברו לישיבה המתחרה, פומבדיתא, והחזיר לה את מעמדה הקודם. השכלתו ותחומי התעניינותו של רס"ג היו רחבים ומקיפים, והיה להם חלק מכריע בכתיבת פירושו למקרא ובגיבוש אופיים. אמנם הוא נולד וגדל במצרים, שלא עמדה במרכזו של עולם התרבות היהודי בתקופתו, אך במהלך מסעותיו לבבל עבר דרך כל מרכזי התורה וההשכלה היהודיים והערביים בימיו. זאת ועוד, מכיוון שלא התחנך בבבל, לא היה חניך אופייני של הישיבה הבבלית, שהייתה מנותקת במידת-מה מן המציאות התרבותית והרוחנית של התקופה, ושהגבילה את הצמיחה וההתחדשות בתוך הספרות היהודית הרבנית.² כישוריו של רס"ג והשכלתו הרחבה באו לידי ביטוי מיד עם הגיעו לבבל. עוד בהיותו "אלוף" בישיבת פומבדיתא היה עיקר תפקידו להורות את כתבי הקודש לתלמידים הצעירים. יש לשער שכלו לכך גם המקצועות הקשורים לעניין זה, כגון המסורה, דקדוק הלשון העברית ותורת השיר. לימודים אלה היו מוזנחים

1 הוראתו של התואר "גאון" בהקשר הבבלי היא ראש אחת משתי הישיבות סורא ופומבדיתא, והוא ככל הנראה קיצור של התואר ראש ישיבת גאון יעקב. על תפקידי הגאונים וחיבוריהם ראו למשל אסף, תקופת; ברודי, צוהר; גרונר, הגאונים.

2 לניתוח נרחב של התנאים באישיותו ובהשכלתו של רס"ג, שהכשירוהו למלא תפקיד מרכזי בהתפתחותה של הספרות הרבנית בימי הביניים ובמגעם בין הספרות היהודית והספרות הערבית, ראו דרורי, ראשית, 1988, עמ' 158–160, וכן דרורי, מודלים; ברודי, רס"ג, עמ' 39–42.

בבבל, ורס"ג שהשתלם במקצועות אלה בטבריה היה לפיכך האיש המתאים להורותם, ומאוחר יותר גם לחבר בהם חיבורים חשובים.

בשנת 932 לאחר ויכוח קשה בינו ובין ראש הגולה, נאלץ רס"ג לוותר על הגאונות ולמצוא מקלט במשך כארבע שנים. בשנת 937 השלימו השניים ורס"ג חזר לכהונתו. שנותיו האחרונות עברו עליו בשלווה וללא חיכוכים, עד שנפטר בשנת 942.³

רס"ג חיבר חיבורים רבים בתחומים שונים, ובכלל זה בפרשנות המקרא. פירושו של רס"ג למקרא מתחלקים עפ"י צורתם ותוכנם לשני סוגים:

1. פירוש קצר (בערבית: תַּפְסִיר), שהוא למעשה תרגום הפסוקים לערבית וביאורם אגב כך, תוך הוספת מילים או החסרתן, שינוי המבנה התחבירי של הפסוקים וכדומה.

רס"ג לא היה הראשון שתרגם את המקרא ללשון הערבית. ידוע לנו על תרגומים שנעשו קודם זמנו, וקטעים מהם אף ראו אור בשנים האחרונות בבימות מדעיות שונות.⁴ תרגומים אלה מייצגים ככל הנראה התפתחות של מסורות פרשניות שהתקיימו בעל פה בווריאציות מקומיות, ואשר נבלעו מאוחר יותר בביאוריו של הגאון או נדחו מפני תרגומו ומשום כך נשתכחו במרוצת הדורות. ביאורים אלה מתאפיינים במילוליות יתר, בשימוש בחלופות תרגום רבות ובהיעדר הכרעות פרשניות חד-משמעיות.

בניגוד לתרגום המילולי של התרגומים הקדומים נטל רס"ג לעצמו חירות רבה לשנות את מבנה הפסוק העברי ולהתאימו לכללי הדקדוק והתחביר הערביים. כך למשל הפך הגאון פסוקים קצרים לרצף ענייני אחד באמצעות הוספת אותיות או מילות חיבור. כאשר בפסוק מופיעים מספר שמות עצם זהים, המיר הגאון את חלקם בכינויי גוף או בכינויי קניין, כגון בפסוק הזה: "ואתנה את הלויים נתנים לאהרן ולבניו מתוך בני ישראל לעבד את עבדת בני ישראל באהל מועד ולכפר על בני ישראל ולא יהיה בבני ישראל נגף בגשת בני ישראל אל הקדש" (במדבר ח, יט). הצירוף "בני ישראל" נזכר בפסוק חמש פעמים, אולם רס"ג מתרגם אותו פעם אחת בלבד, וביתר המקרים הוא מסתפק בהפניה אליו באמצעות כינויים: "וגיעלתהם להרון ולבניה מן בין

3 לסיכום תולדות חייו של רס"ג ראו רס"ג; דותן, אור, חלק א, עמ' 17-20; ברודי, רס"ג, עמ' 35-39.

4 לקטעי הפירושים הקדם-סעדיאניים שראו אור עד היום ראו טובי, שרידי; הנ"ל, תרגום; הנ"ל, תפסיר; בלאו, כתב-יד.

בני אסראיל ליכידמו כ'דמתהם פי כ'בא אלמחצ'ר ויסתגפרו ענהם ולא יחל בהם ובא אד'א הם תקדמו אלי אלקדס" [= ונתתי אותם לאהרן ולבניו מתוך בני ישראל כדי לעבוד את עבודתם באוהל מועד ולכפר עליהם ולא יהיה בהם נגף אם יגשו את הקודש].

במקרים אחרים הגאון מוסיף בתרגומו מילים לצורך הבהרת הפסוק. כך למשל הוא מקדים לדברי אברהם לשרה: "והיה כי יראו אתך המצרים ואמרו אשתנו זאת והרגו אתי ואתך יחיו" (בראשית יב, יב), את הפועל: "אכיאף אן ראוך" וכו', דהיינו: "אני ירא, שכאשר יראו אותך המצרים" וכו', שהרי בסופו של דבר אברהם לא נהרג, כפי שהוא עצמו קבע בפסקנות שיקרה.

לעתים הוא משנה את סדר המילים בפסוק, כדי למנוע קשיים פרשניים. על אבני החושן נאמר: "והאבנים תהיין על שמת בני ישראל" (שמות כח, כא), דבר שאינו אפשרי בעליל. רס"ג בתרגומו משנה את סדר המילים: "ותכון עלי אלחג'ארה אסמא בני ישראל" [= שמות בני ישראל יהיו על האבנים], ומיישב בכך את הקושי.

2. ביאורים פרשניים מקיפים, שבהם הגאון מפרש יחידות שלמות של פסוקים על פי חלוקה ספרותית שאותה חידש, מבאר מילים קשות, דן בסוגיות לשוניות, הלכתיות פילוסופיות ותאולוגיות, המסתעפות מן הפסוקים הנידונים, ומתווכח באריכות עם מתנגדיו, יהודים ושאינם יהודים כאחד. פירושו אלה של רס"ג, כמו גם חיבוריו האחרים בתחומי הלשון והפילוסופיה, הקנו לו בפי כמה מחכמי ימי הביניים את הכינוי "ראש המדברים בכל מקום"⁵. במקור נאמר תואר זה על התנא רבי יהודה ברבי אלעאי,⁶ והעובדה שרס"ג נתכנה בו יש בה כדי להעיד על מעמדו הנכבד בקרב חכמי ימי הביניים ועל ההערכה שרחשו לו.

תרגומו של רס"ג למקרא, העומד במרכזו של מאמר זה, היה מהחשובים שבפירושי המקרא בימי הביניים, והשפיע רבות על פרשני המקרא שפעלו אחריו. בשנים האחרונות אני שוקד על הכנת מהדורה ביקורתית של התרגום, בליווי אפאראט של חילופי גרסאות, תרגום לעברית והערות פרשניות. במאמר זה

5 כך כינו את רס"ג ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע, מאזני, דף א ע"ב) והמדקדק הספרדי-איטלקי החשוב ר' שלמה אבן פרוחון (מחברת הערוך, בהקדמה עמ' 12, וכן בשורש פר"ח).

6 ברכות סג ע"ב; שבת לג ע"ב ומנחות קג ע"ב.

ברצוני לתאר לראשונה בכתב את עבודת ההדרה, היקפה וקווי היסוד המנחים שלה.⁷

תרגום רס"ג נדפס לראשונה בפולילגוטה⁸ שראתה אור בקושטא בשנת ש"ו (1546) על פי כתב יד שנכתב באותיות עבריות.⁹ הוא נדפס בשנית בפולילגוטה של פריס בשנת 1645 בליווי תרגום ללטינית, אך הפעם באותיות ערביות, ובשלישית בפולילגוטה של לונדון בשנת 1657, אף כאן באותיות ערביות. המרת אותיות העבריות באותיות ערביות גרמה לטעויות רבות ולשיבושים לא מעטים בנוסח התפסיר. מאז ועד סוף המאה התשע עשרה נדפסו קטעים בודדים בלבד של פירושי רס"ג לתורה, ובעיקר של הפירוש הארוך.¹⁰

בין השנים תרנ"ד–תרנ"ט (1894–1899) יצא לאור בירושלים תאג', המשלב בתוכו את תרגום רס"ג עם פסוקי המקרא ותרגום אונקלוס. תרגום זה מבוסס בלעדית על כתב יד (או כתבי יד) ממוצא תימני. מאז נדפס תרגום רס"ג בתוך ספרי תאג' תימניים, בדרך כלל בצירוף פירושים נוספים. התאג' האחרון הידוע לי הכולל את תרגום רס"ג הוא זה שהדפיסו לפני שנים אחדות בניו של ר' שמעון צאלח.¹¹ מהדורה זאת מנציחה עוד יותר מקודמותיה את הזיקה בין תפסיר רס"ג ובין מקורות המסירה התימניים שלו, משום שתרגום רס"ג מנוקד בה על פי ההגייה התימנית.

ההתפתחות החשובה ביותר ביחס לתפסיר רס"ג התרחשה ככל הנראה בשנת 1893 כאשר נפתלי המכונה יוסף דירנבורג הוציא לאור את מהדורת התפסיר שלו בליווי הערות פרשניות קצרות ולראשונה גם עם הקדמתו של הגאון לתרגומו, הקדמה המצויה בכתבי יד מעטים בלבד.¹²

בהקדמתו מבהיר דירנבורג כי לשם הכנת מהדורתו השתמש בשלושה מקורות: דפוס קושטא ש"ו, הפולילגוטה של לונדון משנת 1657 וכתב יד שאותו הוא מתאר במילים: "מדויק מאוד, הנשלח לי מירושלים [...] הכתי"י הזה הוא

7 מחקר רחב היקף זה לא היה יכול להתבצע אלמלא המענק הנדיב שקיבלתי מ"הקרן הלאומית למדעים" ומרב התודות נתונות לה על כך. כמו כן ייזכרו לטוב האסיסטנטים שהמענק הנ"ל מאפשר לי להעסיק, רובם תלמידיי במחלקה לערבית באוניברסיטת בר אילן, הבודקים בקפידה רבה את המקורות השונים.

8 פולילגוטה היא מהדורה של התנ"ך, הכוללת את הנוסח העברי ולצדו תרגומים שלו למספר לשונות.

9 ראה פולילגוטה.

10 מלטר, רס"ג, עמ' 309-309. על הדפסות נוספות של התפסיר ראו שם, עמ' 309 ואילך.

11 ראה חזון שמעון.

12 לתיקונים והערות למהדורה זו ראו מיזס, הערות. על ההקדמה ראו גם בן-שמאי, חדשות.

לרי' דוד הכהן אשר בא מארץ תימן לירושלים ויגר שם". כיום עם ריבוי הגרסאות המצויות בידינו ממקורות לא-תימניים ובעיקר לנוכח הבנתנו שהמסורת הפרשנית התימנית אינה המסורת היחידה המשמרת את הנוסח הקדום של התפסיר, אין לראות במהדורת דירנבורג מהדורה מדעית במלוא מובן המילה. אשר על כן נראה שאין מנוס מהכנת מהדורה ביקורתית חדשה, שתסתמך על מקורות רבים ככל האפשר ועל גרסאות מהימנות, עד כמה שספריות העולם תאפשרנה לנו.

מספר סיבות חברו לכך שעד היום אין תחת ידינו מהדורה ראויה של התפסיר, ואין זה המקום להאריך בהן, אך עוד עם זאת נראה שאחת מהן קשורה במספרם העצום של כתבי היד המצויים ברחבי העולם בספריות ובאוספים פרטיים. להערכתו של מו"ר פרופ' יהודה רצהבי מספרם מגיע כיום לכעשרת אלפים ויותר.

אולם בחינת כתבי היד הרבים הללו מלמדת, שרובם המכריע הוא מהמאה השבע עשרה ואילך, וכי כמעט כולם ממוצא תימני ומשום כך הם מייצגים ענף מסירה אחד בלבד של התפסיר. במילים אחרות, גם אם נתעלם מהקושי הטכני שבאיתור כל כתבי היד ובדיקתם, הרי שבפועל אין בכך צורך, משום שאין במרבית כתבי היד הללו כדי לתרום לחקר גרסאותיו של התרגום. אמנם גם כתבי יד מאוחרים עשויים לשמר גרסאות עתיקות וטובות, אך בדיקות מדגמיות של כתבי היד התימניים המאוחרים מלמדת, כי ההבדלים בינם לבין כתבי היד העתיקים מתימן הם בעיקר בענייני לשון וכתוב שוליים, וכי אין בהם תרומה של ממש לחקר הגרסאות הקדומות.

משום כך ההחלטה הראשונה קודם להכנת המהדורה היא ביחס למקורות שבהם ניתן ורצוי להשתמש על מנת להקיף את הגרסאות הרבות של התפסיר. הנחת היסוד היא, שיש לבחור מספר מצומצם יחסית של כתבי יד ודפוסים על מנת שניתן יהיה לטפל בהם ביעילות ובפרק זמן סביר. יחד עם זאת חשוב שכתבי יד הללו ייצגו ערוצי מסירה רבים ככל האפשר של התפסיר, ולא יתמקדו בערוץ המסירה התימני בלבד, שכן יש לדעת על אף שיהודי תימן היו כמעט היחידים שהמשיכו להגות בתפסיר רס"ג במאות השנים האחרונות, ולמעשה כמעט עד ימינו אלה, הרי שגרסאותיהם אינן נקיות משיבושים ומטעויות. יתר על כן, המעתיקים בתימן הרשו לעצמם לעתים לשנות את הנוסח שעמד לפנייהם, אם משום שהתאימו אותו לשונות ולביטויים שרווחו בפייהם, ואם משום שביקשו להתאים את גרסת התרגום שלפניהם ללשון הכתוב. כך הוא המצב

למשל לגבי האמור בבראשית ב, ו: "ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה". לתרגומו של רס"ג לרישה של הפסוק קיימות שתי גרסאות:

1. "ובכ"אר [או "ואלבכ"אר"] כאן יצעד מנהא פיסקי [או "ויסקיי"] ג'מיע וג'ההא" [= ואיד היה עולה ממנה והשקה את כל פניה].¹³ גרסה זו מצויה למשל בתאגי' התימני הקדום ביותר, כתב יד Oxford – Bod. MS Opp. Add. Q4. 98 (ס' 16237), שנכתב בצנעא במאה הארבע עשרה; בכתב יד Jewish Theological Seminary Lutzki 647 (ס' 23891), שנכתב ככל הנראה במצרים במאה הארבע עשרה; בפרשה-תאגי' כתב יד משנת תקע"ב (1812) מהדורת אהרן חסיד, ירושלים תשל"א) ובתאגי' מהדורת עראקי-נדאף, שנדפס בירושלים בשנת תרנ"ד (ד"צ ירושלים תשכ"ח).

2. "ולא בכאר כאן יצעד מנהא פיסקי גמיע וג'ההא" [= ואיד לא עלה וכו']. גרסה זו מצויה למשל בכתב היד הקדום ביותר של תרגום רס"ג על התורה, הנמצא בספרייה הלאומית הרוסית בסנט-פטרסבורג, C II. EBP (ס' 69089); בכתב יד Oxford Bod. MS. Poc. 395 (ס' 33041), שנכתב בעיר חמאת שבצפון סוריה בשנת 1449, ברבים מהקטעים ששרדו מהתפסיר בגניזה, בתאגי' "חזון שמעון" מאת ר' שמעון צאלח (בני-ברק תשנ"ו), וכן היא גרסת ר' עמרם קרח בפירושו "נוה שלום" על תרגום רס"ג.¹⁴

מעיון בפירושיהם של חכמי ימי הביניים עולה, שהם הכירו אך ורק את הגרסה השנייה, החדשנית, ולפיה אד לא עלה מהארץ. כך למשל כותב ר' אברהם אבן עזרא בביאורו על אתר: "והגאון אמר, כי פירושו יולא אד יעלה מן הארץ". הסבר לביאור זה מצוי למשל בדברי רד"ק בפירושו לתורה:

והגאון ר' סעדיה פירש "ולא אד יעלה מן הארץ". "ולא" שזכר¹⁵ או "איך" עומד במקום שנים. וכן פירש, כי לא היה בתחילת העולם לא אדם שיזרע ויטע ולא אד שיעלה וישקה, אלא ברא הקב"ה בגזירותיו הכל מתוקן. ומה שאמר "ולא אד יעלה" אחר שכבר אמר: "כי לא המטיר" ודי לו

13 לתרגום שונה (אמנם על הגרסה השנייה שלהלן, אך ניתן להקיש ממנו גם על הגרסה הראשונה) ראו בלאו, עיונים, עמ' 312. וראו גם קאפח, פירושי.

14 בביאורו על תרגום רס"ג הרב קרח מביא גרסאות עתיקות ומדויקות, וראו על כך בהמשך.

15 כלומר מילת השלילה "לא" אשר בצירוף "כי לא המטיר" שבפסוק הקודם, וכן הוא באשר למילה "איך" שבהמשך.

בוה, נאמר, כי "אד יעלה" הוא פירוש "כי לא המטיר", להודיע כי האל הוא המטיר על יד האד, כי זה תחילת הסיפור ככתוב.¹⁶

במילים אחרות, מילת השלילה "לא" (או "אין") המופיעה בפסוק ה משרתת גם את ראשיתו של פסוק ו, ומשום כך יש לצרף אותה לדעת רס"ג למילים "ואיד יעלה", כך שתישלל האפשרות שאד עלה מן הארץ והשקה את פני האדמה. מסתבר אם כן, שביאור זה על אף היותו חדשני ונועז, הוא זה שיצא מתחת קולמוסו של רס"ג, ומשום כך הכירוהו חכמי ימי הביניים, שהחזיקו לנגד עיניהם את פירושו של הגאון בבואם לבאר את המקרא. מעתיקים מאוחרים יותר, שסטייתו של רס"ג מפשט הכתוב ("ואד יעלה": "ואד לא עלה") לא נראתה להם, שינו את לשונו והתאימוהו לכתוב, על פי הבנתם המוטעית.

מתוך רצון שלא להיתלות בענף פרשני אחר בלבד, החלטתי להשתמש לצורך אפראט חילופי הגרסאות בכתבי יד מוקדמים ככל האפשר, שנכתבו במקומות שונים ברחבי המזרח. ברשימת כתבי היד ניתן למצוא לפיכך כתב יד שנכתב במצרים במאה הארבע עשרה, כתב יד שנכתב ככל הנראה בספרד במאה השלוש עשרה והארבע עשרה וכתב יד שנכתב בעיר חמאת שבצפון סוריה במאה החמש עשרה, לצד כתב יד תימני מהמאה הארבע עשרה, שהוא ככל הנראה אחד מכתבי היד התימניים המוקדמים ביותר של התפסיר המצויים בידינו.

בנוסף לכתבי היד הללו, השלמים ברובם והמקיפים את כל התורה, ייבדקו מאות רבות של פרגמנטים מן הגניזה, הכוללים את תרגום הגאון, ואשר זהות כותביהם ותאריך כתיבתם אינו ידוע. חלק מהפרגמנטים קצרים מאוד ומקוטעים, ובהם תרגום לפסוקים בודדים, וחלקם ארוכים ובהם תרגום של מספר פרשות. קטעים אלה, אשר רק מעטים מהם נבדקו אי פעם, הם אחת התרומות החשובות ביותר של המהדורה החדשה לחקר נוסח התפסיר.

מן המקורות המודפסים יכלול אפראט חילופי הגרסאות את הפוליגלוטה של קושטא ש"ו, אשר ככל דפוס ראשון יש לה מעמד של כתב יד, אך גם את מהדורת דירנבורג, מתוך הנחה, שכל המעיין בו יבקש למצוא את גרסאותיה של מהדורה מוכרת זו. כמו כן ייכללו באפראט לשונותיו של התאג' שיצא לאור בירושלים בין השנים תרנ"ד–תרנ"ט, ואשר לצד שיבושים מביכים ניתן למצוא בו גם גרסאות ייחודיות ומעניינות. תאג' זה נדפס על פי כתב יד תימני מאוחר

16 רד"ק, פירוש, וכן כתב ב"ספר השרשים". פירוש זה הובא בניסוחים שונים גם אצל ר' אברהם בן הרמב"ם, "מדרש החפץ", ר' יצחק אברבנאל ו"מכלול יופי" לר' שלמה בן מלך.

יחסית,¹⁷ ועל כן הוא מייצג במידה רבה את הגרסאות המאוחרות של התפסיר בתימן. שיקול נוסף לכלול מקור זה בין חילופי הגרסאות הוא, שהתאג' הזה מצוי בבתים רבים, בוודאי בין בני העדה התימנית, ועל כן מן הראוי להתחשב בו.

מגוון המקורות ומקומות כתיבתם יוצר בעיה בכל הקשור לתעתיק. השוואת קטעי הפירושים הקדם-סעדיאניים שפורסמו בשנים האחרונות¹⁸ מלמדת כי רס"ג הוא שקבע ועיצב במידה רבה את שיטת התעתיק והכתיבה בלשון הערבית-היהודית שנהגה בימי הביניים. יחד עם זאת במקורות שלפנינו מצויות שיטות תעתיק אחדות הנבדלות זו מזו למשל בהעתקת האותיות *ג/ג*, *ז/ז*, *צ/צ*. ציון אל"ף מקצורה ("אל"י"/"אלא") ומילים דוגמת "כמא/כמי", ואפילו בהשמטה חלקית או מלאה של הניקוד הדיאקריטי. על מנת שלא לפגוע בייחודם של המקורות השונים, ומתוך הנחה שהמתעניינים בחילופי הגרסאות שולטים דיים בלשון הערבית, היהודית והלא-יהודית, לא ייעשה כל ניסיון לאחד את שיטות התעתיק השונות, וכל אחד מהמקורות יובא ככתבו וכלשונו.

יש לציין, כי קיימים גם מספר כתבי יד חלקם מוקדמים מהמאה השלוש עשרה לפני הספירה הכתובים באותיות ערביות.¹⁹ ערכם של כתבי יד אלה מוטל בספק. אומנם פאול קאהלה (Paul Kahle) ותלמידיו טענו שדווקא כתבי יד אלה, הכתובים באותיות ערביות, הם המשקפים בצורה הנאמנה ביותר את הנוסח המקורי של התפסיר, אך נראה שבימינו מוסכם על החוקרים, שכתבי היד הכתובים באותיות עבריות הם ששימרו את הנוסח הקדום.²⁰ אולם על מנת שהמהדורה חדשה תייצג נאמנה את כל המסורות היא תכלול גם השוואה לכתב יד פירנצה, שנכתב באותיות ערביות בשנת 1245, והנחשב משום כך לאחד המקורות הקדומים ביותר של התרגום.²¹

17 אמנם בעמוד השער כותבים המהדירים כי תרגום רס"ג "מועתק מספרי תימן המדויקים ישנים נושנים מכמה מאות שנים", אך בהסתמך על גרסאותיו ולשונוותיו ספק בעיניי אם גילו של כתב היד ששימש את המהדירים עולה על 300 שנה.

18 ראו לעיל הערה 4.

19 ראו עליהם אצל מלטר, רס"ג, עמ' 310–311.

20 ראו אצל מלטר, שם, וכן אצל צוקר, תרגום, עמ' 284–318; בלאו, כתב-יד, עמ' 111.

21. כתי"י פירנצה. בעמוד הראשון של כתב היד כתוב: *التوراة المقدسة محررة من نقل سعيد الفيومي من العبراني الى العربي* [=התורה הקדושה כתובה מתרגום סעדיה הפיומי מעברית לערבית]. לפרטים נוספים עליו ראו אצל מלטר, רס"ג, עמ' 310.

אולם מובן שהחשוב ביותר בין כל כתבי היד הוא זה האמור לשמש כנוסח הפנים, דהיינו אותו כתב יד שעליו תתבסס המהדורה כולה ושאליו יושו כל המקורות האחרים. לצורך זה נבחר כתב יד מזרחי, המצוי בספרייה הלאומית הרוסית בסנט פטרסבורג וסימנו הוא C II. EBP (ס' 69089 ו-69895 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים).

הבא להדיר כתב יד ניצב בפני הדילמה המוכרת: האם לנקוט את שיטת המהדורה הדיפלומטית, דהיינו זו המבוססת על דיפלומה אחת, כלומר על כתב יד אחד, ואליו להשוות את המקורות האחרים, או שמא יש לנקוט את שיטת המהדורה האקלקטית, דהיינו זו המלקטת ממקורות אחדים ויוצרת אומנם יצירה חדשה שאין למצוא כמותה בין כתבי היד הקיימים, אך האמורה להיות קרובה, לדעת המהדיר, למקור שיצא מתחת קולמוסו של המחבר.

במקרה שלנו לא היה מקום רב להתלבטות. איכותו של כתב יד סנט. פטרסבורג ועדיפותו על פני כל כתבי היד האחרים, הביאו אותי (כמו גם חוקרים נוספים) למסקנה המתבקשת, שהוא כתב היד שראוי לבסס עליו כל מהדורה עתידית של התפסיר. יחד עם זאת החלקים חסרים הרבים שבכתבי היד גורמים בהכרח לכך שהמהדורה תהיה גם אקלקטית, שהרי את החלקים החסרים הרבים יש להשלים לפחות על פי כתב יד אחד אחר.

כתב היד הנדון, שתואר לראשונה על ידי פרופ' יהושע בלאו,²² הוא כתב יד מזרחי מתחילת המאה האחת עשרה. הפסוקים כתובים בו באותיות גדולות, ואחרי כל פסוק מובא תרגום רס"ג בשורות נפרדות ובאותיות עבריות קטנות יותר. כתב היד עבר הגהה בשלב כלשהו, ובשולי הגיליון מצויים תיקונים הן של הנוסח העברי של הפסוקים הן של נוסח התפסיר. משום כך אנו מוצאים לעתים בשולי הגיליון או בין השורות מילים שנשמטו בשוגג, או אפילו גרסאות אחרות של התפסיר. קשה לדעת אם ההוספות הללו הן פרי עטו של מעתיק כתב היד עצמו אם לאו.

במילים הערביות של התפסיר מצוי ניקוד דיאקריטי חלקי ביותר, ואף הוא אינו עקיב. לא פעם ולא פעמיים אותה מילה מופיעה בפסוק יותר מפעם אחת, כאשר הניקוד הדיאקריטי בהיקריותיה השונות אינו זהה. כך למשל בתרגום לבראשית לא, ל: "ואלאן מצית מציא" האות צ מופיעה בפעם הראשונה ללא ניקוד דיאקריטי ואילו בפעם השנייה הוא מצוי; כך גם בתרגום לשמות טז, טו:

22 בלאו, עיונים בכת"י. על ענייני המסורה בכתב יד זה ראו עופר, הערות.

"וקאל בעצהם לבעץ", שם המילה הראשונה מבין שתי הדומות חסרה ניקוד דיאקריטי ואילו בשנייה הוא מצוי.

חוסר העקיבות בכתב היד הקדום בא לידי ביטוי לא רק בציון הנקודות הדיאקריטיות, אלא גם בכתיבת שמות עצם פרטיים, דוגמת "יצחק"/"אסחק" ו"שריי"/"סרי". בדוגמה הבאה ניתן להבחין בשלוש צורות כתיב שונות בתרגום המילה "הלויים": "כד אלואניין בדל כל בכר מן בני אסראייל ובהאים אללואניין בדל בהאימהם פיצירון לי אליואניון אנא אללה שרפתהם" (במדבר ג, מה).

לעתים רחוקות ביותר מצויות בטקסט מילים מנוקדות ניקוד ערבי חלקי, כנראה במטרה להקל על הקורא. כך למשל בתרגום לדברים ו, טו נכתב: "לאן אללה רבך טאיק מ'עאקב פימא בינכ'ם ל' לא ישתד גצבה עליך וינפדך ען וגה אלארץ", כאשר מעל האות מ"ם במילה "מעאקב" ומעל האות כ"ף במילה "בינכס" מצויינת התנועה הערבית "צ'מה", ומעל האות יו"ד במילה "לילא" מסומנת "המזה"; בתרגום לשמות יט, ג נכתב: "ומוסי צעד אלי אללה פנאדאה אללה מן אלגבל קאילא כדא ק'ל לאל יעקוב ואכבר אל אסראייל", ועל האות קו"ף במילה "קל" נראית בבירור תנועת "צ'מה", ובתרגום לדברים ו, טז: "ולא תגורבו אלל' ר'ב'כ'ם כמא ג'ר'בתמוה פי דאת אלמחנה" נראים בבירור סימני תנועת "פתחה" וסימני הדגש הערבי, "שדה".

ייחודו של כתב יד סנט. פטרסבורג הוא בראש ובראשונה בקדמותו. כתב היד נכתב במצרים בידי הסופר שמואל בן יעקב, ולפי תקופת פעילותו של אותו סופר ניתן לתארך את זמן כתיבתו של כתב היד שלפנינו בשנת 1010 לערך, דהיינו כ-70 שנה בלבד לאחר פטירת הגאון בשנת 942.

כתב היד הקדום שונה מכתבי היד האחרים המוכרים לנו גם בסגנונו ובהקפדתו על כללי הדקדוק והתחביר הערביים. פרופ' בלאו כבר העמיד על מידת בקיאותם הרבה של רס"ג ור' שמואל בן חפני גאון בדקויות הסגנון הערבי.²³ אולם לדבריו בפועל קיים פער בין בקיאותם זו לבין רמת הלשון שכתבו בה, דבר המרמז לכאורה שנתכוונו לכתוב בלשון בתר-קלאסית, גם אם באופן תיאורטי שאפו אל הלשון הקלאסית ממש.

עם זאת כתב היד הנדון עולה במשלב הסגנוני והלשוני שלו על כתבי היד האחרים. הוא מקפיד על מבני דקדוק קלאסיים, דוגמת השמירה העקיבה על

היחסות בשם העצם (כגון ההבחנה בין "מצריון"/"מצריין" לעומת "מצריין" בכל יחסות כמעט בכתבי היד האחרים), נטיות הפועל (דוגמת "יעבדון" לעומת "יעבדו", "תאכידונה" לעומת "תאכידוה"), השימוש בצורות הזוגי הן בפועל ("יכונאן") הן בכינויי המושא ("אעטיתהמא") והתאמת מילות הזיקה לשם הזוקק.

לנוכח מצב עניינים זה בלאו מציע שני כיווני התפתחות: (1) כתה"י הקדום משקף את הנוסח המקורי של התרגום, ואילו המקורות האחרים מייצגים את השינויים שנעשו ב"תפסיר" במרוצת הדורות; (2) המקורות המאוחרים הם המייצגים את הנוסח המקורי של התרגום, ואילו המעתיק של כתב היד הקדום התקין נוסח חדש, המחקה את הערבית הקלאסית. בלאו דוחה את האפשרות השנייה, שהרי "ברור ומחורר, שמעתיקי טקסטים ערביים-יהודיים נוטים בדרך כלל שלא לדקדק בלשונם ולאפשר ליסודות המוניים לחלחל לטקסט שהם מעתיקים". על כן הוא מסיק: "על כרחנו אנו באים לידי המסקנה, שכתב היד שמר בדרך כלל (אך בהחלט לא תמיד) על הלשון הקדומה של התרגום".²⁴

כתב היד הקדום של תרגום הגאון, המשקף טוב מכל המקורות האחרים את הנוסח המקורי שיצא מתחת ידיו של המחבר, נכתב אפוא בערבית הבת-קלאסית כמעט בלא סטיות מורפולוגיות מן הערבית הקלאסית. לנוכח אמינות גרסאותיו ולנוכח דיוק לשונו הערבית ברי, שעליו ראוי להשתית מהדורה ביקורתית של תרגום הגאון לתורה. אולם כפי שנאמר לעיל, חסרים בו חלקים גדולים. למעשה רק כשני שלישים מתרגום התורה שרדו בכתב היד. כך למשל חסרה בספר בראשית פרשת תולדות כולה; ספר ויקרא מתחיל בכתב היד באמצעו, בפרשת אחרי מות, דהיינו בפרק טז. גם בשאר החלקים מצויים חללים רבים, המתבטאים בחסרון של מילים, ובהיעדרם של פסוקים ואפילו של פרקים שלמים.

השאלה החשובה השנייה העומדת אפוא לפני המהדיר היא כיצד להשלים את החלקים החסרים הללו בתרגום? בלאו מציע להשלים את המהדורה באמצעות דפוס קושטא:

אני מציע להשתית את המהדורה על שני נוסחים: להביא מצד ימין את כתב היד [...] כפי שנשתמר, על חלליו. מצד שמאל אני מציע להדפיס את דפוס קושטא תש"ו במלואו [...] אך כמובן בלא הניקוד. שתי הגרסאות

ישלימו זו את זו וייתנו בידי הקורא בלי מאמץ מיותר נוסח אותנטי של התרגום.²⁵

מכיוון שהמסורת הפרשנית המשתקפת מכתב היד הקדום אינה חופפת במלואה למסורת הפרשנית המשתקפת מהמקורות האחרים, אף לא זו שבכתבי יד תימניים, ומכיוון שאמינותו של דפוס קושטא טעונה עדיין הוכחה, חוששני שהצעה זו אין בה די. רק מהדורה הבודקת ערוצי מסירה שונים ונפרדים, היא שתבטיח את יכולתנו להתקרב עד כמה שניתן לשחזור אפשרי של המקור שיצא מתחת ידו של רס"ג. משום כך במהדורה החדשה יושלמו החלקים החסרים בכתב היד הקדום באמצעות כתב היד הקרוב אליו ככל האפשר בלשונו ובמסורת הפרשנית המשתקפת ממנו. למטרה זו נבחר כתב יד Oxford Bod. MS. Poc. 395 (ס' 33041), שנכתב בעיר חמאת שבצפון סוריה בשנת 1449. תרגומם לערבית של הפסוקים הבודדים החסרים גם בכתב יד זה יושלם על פי כתב יד Oxford – Bod. MS Opp. Add. Q4. 98 (ס' 16237), שנכתב בצנעא במאה הארבע עשרה.

על מנת להקיף את המקורות לתרגומו של הגאון לתורה יהיה עלינו לבדוק מקורות נוספים על אלה שכבר הזכרנו. מקור חשוב כזה הוא אותם קטעי הגניזה, אשר בהם מצוי פירושו הארוך של רס"ג, ה"שרח", והכוללים בתוכם גם תרגום לערבית של פסוקי המקרא. תרגום הפסוקים במהדורה זו אינו עולה בהכרח בקנה אחד עם זה המצוי במהדורה ה"קצרה". כך למשל בביאורו לבראשית ג, כב רס"ג מתרגם את הצירוף "עץ החיים" באמצעות המילים "שגירה אלחיה". תרגום זה מופיע בכל המקורות של ה"תפסיר" שנבדקו. והנה, בתרגום המצוי בקטע פירוש מן הגניזה מובאת גרסה שונה: "שגירה אלעאפיה".²⁶ זאת ועוד, בפירושו הארוך רס"ג מאריך לבאר למה תרגם את "עץ החיים" דווקא באמצעות המילים "שגירה אלמעאפה". יש לציין, כי בגניזה מצויים עדיין קטעים אנונימיים רבים, שיש לבדוק אותם ואת ייחוסם לרס"ג. לא מן הנמנע שיתברר, שחלקם הוא אכן לגאון ושמקצתם אף יחשוף נוסחאות שלא הכרנו קודם.

חשיבות רבה נודעת גם לחיבור "נוה שלום", שהוא פירוש על תרגום רס"ג מאת הרב עמרם קרח (נפ. 1952), אחרון רבני תימן קודם עלייתם של יהודיה ארצה לאחר קום המדינה. פירוש זה נועד לבאר מילים קשות בתרגום אך גם

25 שם, עמ' 130.

26 צוקר, פירושי, עמ' 78, ובמקום אחר שם: "שגיר אלעאפיה".

לברר את נוסחאותיו המדויקות.²⁷ ואכן ניתן למצוא אצלו גרסאות שאינן מצויות במקורות אחרים. כך למשל התרגום הרווח בכל המקורות שבדקתי לשאלתו של אבימלך את בורא עולם: "הגוי גם צדיק תהרג" (בראשית כ, ד) הוא: "אאנסאן צאלח תקתלה", ואילו ב"נוה שלום" מתחלפת המילה "אאנסאן" במילה, "ארגיל".

מקור מעניין אחר ללשוניותו של הגאון הוא הספר "השגות רב מבשר".²⁸ רב מבשר, בן דורו של רס"ג, חיבר ספר השגות על רס"ג וחיבוריו, אשר בו תקף אותו, את ביאוריו לפסוקי המקרא ואת אמונותיו ודעותיו. רב מבשר פותח כל אחת מהשגותיו בציטוט דברי רס"ג שאותם הוא מבקש לדחות, ובדרך זו הוא משמר עבורנו את לשונות הגאון שעמדו לנגד עיניו. כך למשל הוא כותב: "אומר בפירוש ל'ואלה שמות': 'תרגמתי תפריעו (שמות ה, ד) תגדבאן' " וכו'.²⁹ גרסתו זו של רב מבשר שונה מגרסה אחרת המצויה בכתבי היד: "תג'דבון"; בהשגה אחרת רב מבשר כותב: "ומה שנמצא אצלו, ירחמהו השם, בפרשת ו'יהי בשלח פרעה', אומר: 'תרגמתי 'קניתי' (שמות טו, טז) אקתנית" וכו'.³⁰ גרסה זו שונה מזו המצויה במקורות שלפנינו: "אלשעב אלדי מלכתהם".

הד לגרסאות שונות של תרגום רס"ג לתורה ניתן למצוא גם אצל פרשנים ואצל מדקדקים מימי הביניים, שפירושו הארוך של הגאון ותרגומו עמדו לנגד עיניהם. חכמים אלה, דוגמת ראב"ע הפרשן ור' יונה אבן גינאח המדקדק, הכירו היטב את פירושו של הגאון, אימצו אותם או התפלמסו אתם, ומתוך דבריהם ניתן לעמוד לעתים גם על גרסאות שהיו לפניהם. כך למשל ראב"ע מביא כי דברי ה' על אברהם: "עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה" (בראשית כב, יב), המעלים את הקושי בדבר ידיעתו המאוחרת לכאורה של הבורא את מעלתו של אברהם, עניינם "כטעם 'הודעתי'". אכן דבריו אלה עולים בקנה אחד עם תרגומו: "אלאן ערפת אלנאס" [= עכשיו הודעתי לבני האדם]. על קללתו של נח לבנו (בראשית ט, כה): "ארור כנען" כותב ראב"ע: "ואמר הגאון כי תחסר מלת 'אבי', והיה ראוי להיות 'ארור אבי כנען' ". ואכן בכל מקורות התפסיר שלפנינו הלשון היא: "מלעון אבו כנען"³¹ [= ארור אבי כנען].

27 לתיאור הפירוש ומאפייניו ראו אילן, נוח.

28 צוקר, השגות.

29 עמ' 24, ובתרגום לעברית עמוד 76.

30 עמ' 25, ובתרגום לעברית עמ' 78.

31 בחילופי הגרסאות: "אבו כנעאן" או "אבא כנעאן".

השפעתו של רס"ג על פרשנות ימי הביניים עמוקה ורחבה ביותר. היא השפיעה ישירות על הפרשנים בימי הביניים המוקדמים, בעיקר אלה שפעלו בין המאה העשירית והמאה השלוש עשרה, ובעקיפין גם על פרשנים מאוחרים שאולי לא ראו את חיבוריו כמו עיניהם אך הכירו אותם באמצעות ביאורי קודמיהם. פירושי המקרא של הגאון התפשטו בכל ארצות המזרח, מבבל, שם נכתבו, ועד לקצה ספרד. משום כך ניתן למצוא אותם לעתים במקומות מפתיעים, לא אחת תודות ליד המקרה. נדגים את דברינו בשני חיבורים, האחד מתימן והשני מצפון אפריקה.

כפי שכבר ציינו לעיל, בני תימן הרבו לעסוק בתרגומו של הגאון יותר מבכל קהילה יהודית אחרת ברחבי המזרח. תרגומים רבים של רס"ג נשתמרו בפירוש "חמדת ימים" על התורה לר' שלום בן יוסף שבזי.³² רש"ש נולד בשנת שע"ט (1619), למד תורה בצנעא, עבר להתגורר בשבזי ואחר כך בתעז, ונפטר ככל הנראה בשנת ת"ע (1710). הוא נחשב לגדול משוררי תימן, ובעיני רבים אף לגדול חכמיה בכל הזמנים.³³ ייחוסו של הספר "חמדת ימים" לרש"ש שנוי אומנם במחלוקת החוקרים והחכמים,³⁴ אולם לצורך מאמר זה אני מקבל ייחוס זה ללא פקפוק. המדרש שנתחבר באמצע המאה השבע עשרה³⁵ ביישוב נגיד אלוליד, הוא ביאור על חמשת חומשי התורה על דרך הפרד"ס: פשט, רמז, דרש וסוד, כאשר חלקו של הסוד גדול במיוחד.

בספר "חמדת ימים" מצויים למעלה מארבעים ביאורים של הגאון. חמישה נוספים מובאים בפירושו להפטריות. כידוע, המשך רש"ש לעסוק ולהגות בחיבור "חמדת ימים" והוסיף עליו מדי פעם ביאורים שנתחדשו לו, כשהוא מקדים להם את הקיצור ת"ט [= תוספת טעמים]. יש להדגיש כי ביאורים של הגאון מצוטטים הן במהדורה הראשונה של הפירוש הן ב"תוספת הטעמים".

32 יצא לאור לראשונה בירושלים בין השנים תרמ"ג-תרמ"ה, בשנית בשנת תשט"ז, ובשלישית בשנת תשל"ז.

33 לסקירה כללית על חייו ועל פועלו של רש"ש ראו גברא, אנציקלופדיה, חלק א, עמ' 598-599, ובביבליוגרפיה המובאת בסוף הערך שם.

34 לסיכומה של המחלוקת בין החוקרים והחכמים השונים בשאלת ייחוסו של הספר לרש"ש ראו טובי, לזיהוי, ובתגובתו של רצהבי שם, עמ' 73-74; טובי, הספרות, עמ' 53. טובי מייחס את החיבור לרש"ש כדבר מוסכם ומובן מאליו, וכן אצל קאפח, גדולי, עמ' 26-76, וראו הערה 11 שם; ראו עוד במבואו של שמעון גרידי למהדורה האחרונה שנדפסה בתשל"ז (הערה 32 לעיל).

35 מידע זה עולה ממה שכתב רש"ש בפרשת בלק: "והיום הגענו אתתקני"ז לשטרות הת"ו ליצירה ועדיין אנו מחכים לביאת המשיח" (עמ' תמח). שנת הת"ו ליצירה היא שנת 1646.

קודם להבאת ביאור של רס"ג המחבר מקדים לו את התארים הבאים: רבי סעדיה גאון (עמ' כט), ר' סעדיה גאון ז"ל (עמ' י), רב"י סעדיה גאון (עמ' יד), רבי ס"ג (עמ' לא), רס"ע גאון ז"ל (עמ' רנג). פעמים הרבה המחבר מוסיף לתואר "רב" כינוי שייכות למדברים: רבנו סעדיה גאון ז"ל, (עמ' קפו, רא, רב ועוד). במספר מקרים גרסאותיו של רש"ש שונות מאלה המצויות לפנינו, אולם יש לנקוט לגביהן זהירות רבה. כך למשל על הביטוי "במאה קשיטה" (בר' לג, יט) רש"ש מביא את תרגום הגאון: "במאה כשבה" (עמ' קי), כלומר יעקב קנה את השדה מאת בני חמור אבי שכם במאה כבשים.³⁶ בכל כתבי היד והדפוסים של התפסיר שבדקתי הגרסה היא "במאה נעגיה", שאף היא עניינה "כבש". לכאורה לפנינו חילוף שגרתי בין גרסת רש"ש לגרסה הרווחת, הגם שאין לכך השפעה על עצם הבנת המילה "קשיטה", שהרי גם "נעגיה" וגם "כסבה" הוראתן זהה.³⁷ יחד עם זאת אין הכרח להסיק שאמנם לפני רש"ש עמדה גרסה שונה, לפי שייתכן שגם לפניו הייתה הגרסה "נעגיה", והוא מסר אותה לקוראיו באמצעות המילה הנרדפת המקובלת בערבית-התימנית שבפיו. במילים אחרות, בבואנו לבדוק את גרסאותיו של רש"ש עלינו לנקוט משנה זהירות, לפי שאין זה מן הנמנע, שלפנינו התאמה של גרסאות עתיקות ללשון הרווחת בתקופה מאוחרת בתימן, ולא גרסה מקורית שלא נשתמרה במקורות אחרים.

מספר קטן בהרבה של תרגומי רס"ג נשתמר אצל ר' משה בן יום טוב גבאי, שחיבר במחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה את הביאור "עבד שלמה" על פירוש רש"י לתורה, ביאור שעודנו ספון בכתב יד. את האמור בבראשית לב, י: "מכל החסדים ומכל האמת" רס"ג מתרגם על פי כל הגרסאות שבדקתי באמצעות המילים: "גמיע אלפציל ואלאחסאן". ר' משה גבאי מצטט אגב ביאורו לפסוק את תרגום רס"ג בגרסה שאינה מוכרת לנו ממקורות אחרים: "וכן תרג' רבי סעדיה זיל' מן גמיע אל פצ'איל ואל חסאן".³⁸

לסיכום, המהדורה המוצעת של תפסיר רס"ג לתורה תכלול נוסח ערבי באותיות עבריות, שיהיה מבוסס על כתב היד הקדום מסנט. פטרסבורג.

36 השו"ת תרגום אונקלוס: "במאה חורפן". ההנחה היא שרש"ש משתמש במילה ערבית ולא במילה עברית שאינה רווחת דוגמת "כשבה", שהיא "כבשה" בסיכול אותיות.

37 על "כסבה" בדיאלקט התימני ראו פיאמנטה, מילון, ח"ב, עמ' 430.

38 הגרסה שלפנינו: "גמיע אלפציל ואלאחסאן". את הצורה "אל חסאן" שהביא ר' משה גבאי ניתן לתלות בהגייה צפון אפריקאית, אולם החילוף "פצ'איל" ו"פצ'איל" הוא ללא ספק תוצאה של גרסה שונה. תודתי לרב משה פיליפ, השוקד בימים אלה על ההדרתו של הספר "עבד שלמה", שהביא מקור זה לידיעתי.

החלקים החסרים בכתב היד יושלמו באמצעות כתב יד אחר, שגרסאותיו ולשונו קרובים ככל האפשר לאלה של כתב היד הקדום. אחרי נוסח הפנים יבוא תרגום לעברית של דברי רס"ג לטובת הקוראים שאינם שולטים בצורה מספקת בלשון הערבית. מתחת לשני אלה יבוא אפאראט של חילופי גרסאות, ובו גרסאות ולשונו מהמקורות, אשר חלקם פורטו לעיל. אחר כך תתווספנה הערות על הנוסח ממקורות שונים כגון פירושי מקרא מימי הביניים, השגות רב מבשר, שיש להם חשיבות לשחזור הנוסח המקורי של התפסיר.

ביבליוגרפיה

- אילן, נוה נחם אילן, " 'נוה שלום' לרב עמרם קרח: פירוש על תפסיר רב סעדיה גאון למקרא", תימא ח (תשס"ד), עמ' 131–148.
- אסף, תקופת בלאו, דקויות שמחה אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשל"ז.
- בלאו, דקויות יהושע בלאו, "דקויות בניתוח הסגנון הערבי בכתבי רב סעדיה גאון ושמאל בן חפני", פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 38–41.
- בלאו, כתב-יד Joshua Blau, "On a Fragment of the Oldest Judaeo-Arabic Bible Translation Extant", in: J. Blau & S.C.Reif (eds), *Genizah Research After Ninety Years - The Case of Judaeo-Arabic*, Cambridge 1992, pp. 31–39.
- בלאו, עיונים יהושע בלאו, "עיונים בתרגום רב סעדיה גאון לבראשית פרקים א–יב", בתוך זהר עמר וחננאל סרי (עורכים), ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח זצ"ל, רמת גן תשס"א, עמ' 309–318.
- בלאו, עיונים בכת"י יהושע בלאו, "עיונים בכתב יד מזרחי מתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 111–130.
- בן-שמאי, חדשות חגי בן-שמאי, "חדשים גם ישנים: 'ההקדמה הגדולה' ו'ההקדמה הקטנה' לתרגום רס"ג לתורה", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 199–210.
- ברודי, צוהר ירחמיאל ברודי, צוהר לספרות הגאונים, ישראל 1998.

ברודי, רס"ג גברא, אנציקלופדיה גרונר, הגאונים	ירחמיאל ברודי, רב סעדיה גאון, ירושלים תשס"ז. משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, בני-ברק תשס"א- תשס"ג.
דותן, אור	צבי גרונר, "הגאונים", בתוך עירד מלכין וזאב צחור (עורכים), מנהיג והנהגה: קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 143–163.
דרורי, מודלים	אהרן דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז. Rina Drory, Models and Contacts: Arabic Literature and Its Impact on Medieval Jewish Culture, Leiden – Boston – Koeln 2000
דרורי, ראשית	רינה דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל אביב 1988.
הלקין, רס"ג	אברהם שלמה הלקין, "רב סעדיה גאון", האנציקלופדיה העברית, כרך כו, עמודות 196–198.
חזון שמעון	התאגי' השלם חזון שמעון, 5 כרכים, בני ברק תשנ"ו- תשס"ב.
טובי, הספרות	י' טובי, "הספרות הרבנית בתימן מן המחצית הראשונה של המאה הי"ח ועד ימינו", פעמים 86–87 (תשס"א).
טובי, לזיהוי	יוסף טובי, "לזיהוי מחבר מדרש 'חמדת ימים'", תגים ג-ד (תשל"ב), עמ' 63–72.
טובי, שרידי	יוסף יוסף טובי, "שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 87–127.
טובי, תפסיר	יוסף טובי, "תפסיר אלפאט' בכתב פונטי לחומש שמות וקטעים נוספים לתרגומים עממיים", בתוך הנ"ל (עורך), בין ערב לערב – המגעים בין הספרות הערבית לבין הספרות היהודית בימי הביניים ובזמן החדש, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 53–74.
טובי, תרגום	יוסף טובי, "תרגום ערבי-יהודי עממי נוסף לתורה", בתוך משה בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 481–501.

- Cod. Palat. Orient. 112 (XXI) or Flor. Pal. Med. Or. 21
 ר' שלמה אבן פרחון, מחברת הערוך, מהדורת זלמן בן גוטליב בן כוכב טוב, פרסבורג תר"ד [ד"צ ירושלים תש"ל].
 Josef Mieses, "Textkritische Bemerkungen zu R. Saadja Gaons arabischer Pentateuchuebersetzung, Ed. Derenbourg, Paris 1893", *MGWJ* 63 (1919), pp. 269-290.
 Henry Malter, *Saadia Gaon: His Life and Works*, Philadelphia 1921 [rep. 1942],
 יוסף עופר, "הערות מסורה בעניני דקדוק בכתב-יד לניגרד עם תרגום רס"ג", מחקרים בלשון ח (תשס"א), עמ' 49-75.
 Pentateuchus Hebraeo-Chaldaeo-Persico-Arabicus, Constantinople 1546
 Moshe Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, Leiden, New-York, Kobenhavn, Koeln 1991, vol. 2, p. 430.
 משה צוקר, השגות על רב סעדיה גאון מאת ר' מבשר בן נסי הלוי איש בגדאד, ניו יורק תשט"ו.
 משה צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו-יורק תשמ"ד.
 משה צוקר, על תרגום רב סעדיה גאון לתורה, ניו יורק תשי"ט.
 אהרן קאפח, גדולי חכמי תימן, ירושלים תשמ"ט.
 הרב יוסף קאפח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשנ"ד.
 ר' אברהם אבן עזרא, מאזני לשון הקדש, אופיבאך תקנ"א.
 פירושי ר' דוד קמחי על התורה, מהדורת משה קמלהר, ירושלים תש"ל.
- כת"י פירנצה
 מחברת הערוך
 מיזס, הערות
 מלטר, רס"ג
 עופר, הערות
 פוליגלוטה
 פיאמנטה, מילון
 צוקר, השגות
 צוקר, פירושי
 צוקר, תרגום
 קאפח, גדולי
 קאפח, פירושי
 ראבי"ע, מאזני
 רד"ק, פירושי